

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ**

*Управління організації фундаментальних
та прикладних досліджень*

*Харківський регіональний інститут
державного управління*

Кафедра політології та філософії

**ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ:
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ**

*Методичні рекомендації для слухачів
усіх форм навчання*

**Київ
2011**

УДК 321.013

П49

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентіві України
(протокол № 184/7-7 від 30 серпня 2011 р.)*

Укладачі :

В. Б. Дзюндзюк, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри політології та філософії ХарPI НАДУ;

О. А. Котуков, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та філософії ХарPI НАДУ;

О. В. Радченко, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри політології та філософії ХарPI НАДУ;

Т. В. Кузнякова, кандидат наук з державного управління, старший викладач кафедри політології та філософії ХарPI НАДУ;

Р. В. Козенко, здобувач кафедри політології та філософії ХарPI НАДУ.

Рецензенти :

Ю. О. Куц, доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедрою регіонального управління та місцевого самоврядування ХарPI НАДУ;

І. Д. Денисенко, професор кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

П49 Політична модернізація: теорія та історія : метод. рек. для слухачів усіх форм навч. / уклад. : В. Б. Дзюндзюк, О. А. Котуков, О. В. Радченко та ін. - К. : НАДУ, 2011. - 2011. - 48 с.

Методичні рекомендації виконано в межах комплексного наукового проєкту "Державне управління та місцеве самоврядування" з теми "Політична модернізація регіональних органів влади" (ДР №0109U001910).

Призначені для забезпечення нових спеціальностей "Публічне адміністрування", "Регіональне управління"; підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування; інституційного розвитку НАДУ.

Рекомендації будуть корисними для науковців, фахівців з державного управління та місцевого самоврядування, докторантів, аспірантів вищих навчальних закладів, а також для тих, хто цікавиться політичними інститутами та процесами.

УДК 321.013

© Національна академія
державного управління
при Президентіві України, 2011

ВСТУП

Відродження України, забезпечення сталого розвитку українського суспільства є неможливим без проведення глибинних та масштабних реформ в усіх сферах суспільного життя.

Недоліки державного управління, політичні конфлікти, недосконалість економічної структури та відсутність дієвих інститутів громадянського суспільства зробили Україну однією з найменш розвинених країн Європи. В умовах світової фінансової кризи та глобальної економічної конкуренції це робить вкрай складними шанси України на прогресивний сталий розвиток у найближчій перспективі. Усе це зумовлює необхідність здійснення невідкладних заходів щодо модернізації всіх сфер життєдіяльності нашої країни.

Важливими завданнями для України найближчим часом є проведення політичної та адміністративної реформ, спрямованих на збільшення реальної демократії в Україні, підвищення ефективності системи управління, створення дієвих механізмів стимулювання соціального та економічного розвитку.

Таким чином, проблема дослідження політичної модернізації в нашій країні набуває великого науково-теоретичного та практичного значення. Між тим лише завдяки якісному науковому аналізу процесів модернізації є можливість ефективно вирішувати політичні проблеми суспільного розвитку в інтересах громадянського суспільства і держави.

Метою дослідження є теоретичний аналіз процесів політичної модернізації в Україні.

Виходячи з мети основними **завданнями** роботи є такі:

- аналіз досвіду проведення модернізації розвинених країн;
- визначення особливостей політичної модернізації як процесу;
- виділення очікуваних наслідків політичної модернізації в Україні;
- класифікація типів модернізації та підходів до її проведення;
- узагальнення наукових розробок вітчизняних і зарубіжних фахівців щодо шляхів політичної модернізації суспільства.

Вивчення курсу слухачами магістерської підготовки дасть змогу вирішити такі нагальні прикладні завдання, як:

- опанування навичками виокремлення складових політичної модернізації;
- набуття вмінь застосування понятійного апарату сучасних політичних теорій для аналізу актуальних проблем державного управління та місцевого самоврядування;
- сприяння розвитку професійної кваліфікації слухачів за рахунок оволодіння новою політологічною культурою;
- набуття умінь аналізувати, узагальнювати та систематизувати сучасні моделі, методи і форми державного управління політичними процесами із застосуванням наукової методології;
- оволодіння вміннями управління процесами політичної модернізації;
- вироблення навичок ефективно використовувати наукові знання для комплексного вирішення проблем місцевого розвитку, розв'язання нагальних суперечностей в управлінських та інших суспільних відносинах.

Методи дослідження. Попри неоднорідність методологічних підходів та інструментарію аналізу політичних явищ і процесів, їх об'єднує предмет дослідження - перехід від авторитарних чи тоталітарних систем до демократії. Основними методами дослідження є загальнонаукові методи: аналіз та синтез, індукція, дедукція, методи теоретичного моделювання, критичного та міждисциплінарного підходів до досліджуваної проблеми, порівняльного аналізу, герменевтичний метод для тлумачення інтенцій політологів-теоретиків та проблемно-хронологічний виклад матеріалу з історії концепцій розвитку і модернізації суспільства.

РОЗДІЛ 1. Теоретичний аналіз сутності модернізації

1.1. Сутність і зміст наукової категорії "модернізація"

Концепція модернізації є однією з найбільш розроблених і визнаних еволюційних концепцій, що характеризують соціальні процеси. З моменту свого виникнення вона була покликана визначити шляхи та напрями суспільного розвитку країн Азії, Африки і Латинської Америки, а також визначити способи прискорення економічного та соціального розвитку країн з диктаторським та авторитарним минулим.

Питання про те, що є сучасність, має для теорії модернізації принципове значення і від відповіді на нього залежать зміст і остаточні висновки конкретних концепцій модернізації.

Існують різні інтерпретації поняття модернізації. У буквальному перекладі з латинської термін "модернізація" означає "вдосконалення", "осучаснення". Англійське слово "modern" означає новий, сучасний, дієслово "modernize" - удосконалити, оновлювати, змінювати відповідно до сучасних вимог. У цілому модернізація - збірний термін, який стосується різноманітних соціальних, політичних, економічних, психологічних, культурних тощо процесів, що історично супроводжували індустріалізацію в розвинених сучасних країнах.

Поняття модернізації в розумінні авторів короткого енциклопедичного словника "Філософія політики" охоплює дослідження кардинальних суспільних змін у різних вимірах: історичного процесу (а в середині нього - історична ранньокapіталістична модернізація у країнах західної цивілізації; модернізація в умовах бюрократичного державно-монополістичного капіталізму і сучасні зміни у країнах, які ще відстають від передових), суспільства як системи (синхронний аналіз економічних, соціально-політичних й культурних аспектів модернізації); модернізація *людської особистості*¹.

У короткому оксфордському політичному словнику слову "модернізація" протиставляється визначення "Development on modern

¹ Філософія політики : короткий енцикл. словник / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко та ін. - К. : Знання України, 2002. - С. 371.

lines" тобто "розвиток нових напрямів". Дієслову "to modernize" ставляться у відповідність синоніми bring into the twenties century, bring up to date, remake, remodel, renew, renovate, revamp. У цих слів в українській мові є такі аналоги: перенести в ХХІ ст., приводити у відповідність із сучасними вимогами, переробляти, робити наново, реконструювати, оновлювати, реставрувати, замінювати новим, відроджувати, відновлювати, оновлювати, поправляти, виправляти, змінювати, коригувати, модифікувати, удосконалювати.

Усі ці визначення припускають наявність певного об'єкта, який можна оновлювати, ремонтувати, замінювати тощо, власне, модернізація, на відміну від інновації, завжди стосується чогось, що вже існує. Інновація як складова процесу модернізації визначається як "процес зміни, пов'язаний зі створенням, визнанням або впровадженням нових елементів (або моделей) матеріальної і нематеріальної культур у певній соціальній системі", і як "створення, поширення та застосування нового засобу, який задовольняє потреби людини і суспільства й викликає разом з тим соціальні та інші зміни"².

В англійському тлумачному словнику інновація визначається як "щось уперше запропоноване, наприклад метод або пристрій", тоді як дієслово означає "винаходити або застосовувати нові методи, ідеї тощо". Таким чином, інновація може бути, з одного боку, передвісником модернізації, коли нововведення приводить до вдосконалення, а з другого - може призвести до руйнування елементів соціальної структури, тобто норм, законів і навіть інститутів. При цьому не слід розуміти модернізацію тільки як низку інновацій. В одних інститутах інновація може викликати процес стагнації і призводити до руйнування, в інших - процес трансформації, який, у свою чергу, веде до якісної зміни соціальної системи.

Нарешті, є ще одне специфічне значення терміна "модернізація", яке відносять тільки до відсталих або слабозрозвинених країн і їх прагнення направлені на те, щоб наздогнати провідні найбільш розвинені країни, які співіснують з ними в одному історичному часі, у рамках єдиного глобального суспільства. Інакше кажучи, у такому разі поняття "модернізація" описує рух від периферії до центру сучасного суспільства. На думку В.Мура, "модернізація є тотальною трансформацією традиційного домодерністського суспіль-

² Краткий словарь по социологии / авт.-сост. П. Д. Павленок. - М.: Инфра. - С. 66.

ства в таку соціальну організацію, яка характерна для "просунутих", економічно процвітаючих і в політичному плані щодо стабільних націй Заходу". Найбільш розвинутою країною представники цієї теорії вважають США, за якими йдуть західні країни.

Положення прихильників такого бачення модернізації базуються на такому понятті, як універсалізм. Розвиток усіх країн розглядається як універсальне явище, таке, що відбувається в одному напрямі, має одні й ті самі стадії і закономірності. Отже, модернізація в такому випадку є щось інше, ніж спонтанний розвиток у прогресивному напрямі. Вона означає усвідомлене копіювання західних суспільств, що виступають як "країни-зразки".

Не заперечуючи значущість таких фактів, як економічне зростання, технологічний прогрес, демократизація політичних інститутів, сучасні дослідники відзначають, що детермінантою спрямованості модернізаційних процесів є соціокультурні цінності традиційних суспільств. Більше того, рядом сучасних дослідників було переглянуто значення модернізації, її зміст. "Модернізація не є *hic et nunc* сучасності. З погляду світового історичного процесу вона має відношення до інновацій у моральних, етичних, технологічних і соціальних установах, які роблять свій внесок до поліпшення умов людського існування".

На думку Е.Трінкіяна, модернізація означає цілеспрямовані спроби, здійснювані або більшістю населення, або елітою для того, щоб перевершити сучасні стандарти. Але ці стандарти можуть варіюватися. "Епіцентри модернізації не закріплені в якихось суспільствах раз і назавжди, навпаки, вони змінюються"³. Дослідник простежує переміщення таких епіцентрів від "колиски цивілізації" - Греції та Ізраїлю, через Стародавній Рим, Північну і Північно-Західну Європу за часів Середньовіччя до США і сучасних держав Далекого Сходу. На його думку, в майбутньому можливе повернення епіцентру модернізації до об'єднаної Європи.

Ця концепція розвитку, заснованого на збереженні соціокультурних традицій без нав'язування західних зразків, отримуватиме подальший розвиток у працях А.Абдель-Малека, А.Турена, С.Гантінгтона, Ш.Ейзенштадта. Соціокультурна специфіка і традиції стали розглядатися як самостійний чинник модернізації. На думку

³ *Trinyakian E. Modernization: exhumetur in pace / E. Trinyakian // International Sociology. - 1991. - P. 34.*

Ш.Ейзенштадта, відбулося усвідомлення того факту, що руйнування старого не обов'язково сприяє виникненню нового. Часто розрив традиційних зв'язків і втрата традиційних цінностей веде до дезінтеграції, дезорієнтації і хаосу, а не до вкорінення нових цінностей і інститутів⁴. Дослідник висунув такі положення, на яких, на його думку, повинна ґрунтуватися теорія модернізації:

- соціокультурні типи, що склалися, визнаються як основа стійкості, самостійності суспільств;
- стійкість ціннісно-сміслових чинників у регуляції політичного й економічного життя;
- велика варіативність інституційних, символічних, ідеологічних інтерпретацій, які різні суспільства дають реальним процесам модернізації.

На думку відомого польського соціолога П.Штомпки, у першому, найширшому сенсі, модернізація - це синонім практично всіх прогресивних соціальних змін, у результаті яких суспільство просувалося вперед у своєму розвитку⁵. У цьому значенні вихід людини із печери і будівництво нею першого укриття - такий самий явний приклад модернізації, як і прихід автомобілів на зміну кінським возам чи комп'ютерів - на зміну друкарським машинкам. Проте таке вживання терміна "модернізація" є не тільки занадто широким, а й досить специфічним; крім того, для позначення саме цих процесів існують і більш вдалі терміни: "розвиток", "соціальна зміна", "прогрес" тощо. До власне теорії модернізації, вважає П.Штомпка, ближчі дві інші інтерпретації даного поняття. У другому значенні поняття "модернізація" тотожне руху до "сучасності", тобто до суспільства Модерну, і означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбулися в західних країнах в епоху з XVI ст. і досягли свого апогею в XIX-XX ст. Сюди, як правило, включаються процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, поширення індивідуалізму та мотивації успіху, утвердження розуму в науці та ін.

⁴ Eisenstadt S. Tradition, Change and Modernity / S. Eisenstadt. - N. Y. : Wiley, 1973. - P. 99.

⁵ Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. - М. : РАН ИНИОН, 2005. - С. 170-171.

У цьому сенсі модернізація означає процес перетворення традиційного (чи доіндустріального) суспільства на суспільство, для якого характерні індустріальні технології, раціональні та секуляризовані відносини, а також високодиференційовані соціально-політичні інститути.

У третьому значенні термін "модернізація" означає реформи, які проводяться у відсталих чи слабо розвинутих суспільствах і до яких удаються з метою наздогнати передові, найрозвинутіші країни, що існують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального суспільства. У цьому разі поняття "модернізація" характеризується як особливий процес прискореного розвитку, "якісна зміна", "прогрес" тощо.

Відзначимо, що перші дослідження проблем політичної модернізації розглядали процес становлення сучасної демократії в слаборозвинених країнах як закономірний і необхідний наслідок процесу індустріалізації. Вважалося, що економічний розвиток і подолання відсталості автоматично приведе до формування демократичних політичних інститутів - потрібно тільки визначити їх критерії. Проте практика розвитку слаборозвинених країн досить швидко показала відсутність прямої відповідності між економічним і політичним розвитком.

Самодіяльне, вільне громадянське суспільство - база для політичної модернізації з метою приборкання всевладдя держави, створення представницької демократичної системи і правової держави. На цьому ґрунтувалося багато теорій модернізації, однак досвід останніх десятиліть показав їх неадекватність. Реально модернізаційні процеси нині зазвичай розпочинають "згори" - з політичної модернізації. Потім вони створюють можливості і потребують модернізації психологічної, на якийсь час зберігаючи стабільними соціальні і культурні чинники для уникнення соціальної дезорганізації. Економічна ж модернізація йде окремо, за рахунок допомоги розвинених країн.

У такому трактуванні поняття "модернізація" стає одним із ключових для пояснення причин і механізмів переходу від тоталітарних і авторитарних політичних режимів до демократичніших політичних систем, зміни типів політичної культури, типів держав і збільшення відкритості суспільств.

Загалом концепція модернізації відіграла значну роль у формуванні сучасного світового співтовариства. В її рамках виявлено

окремі загальні тенденції суспільного розвитку, хоча світ є надзвичайно різноманітним у всіх своїх виявах. Значний процес модернізації сучасного світу, демонструючи єдину логіку тенденцій глобальних перетворень, водночас, уже на початковій стадії модернізувальних просторів, виявив ознаки їх індивідуалізації, повсякчасного поєднання цінностей постіндустріалізму з особливостями власних цивілізаційних досягнень, породжуючи в кожному конкретному випадку оригінальний досвід глибоких суспільних трансформацій.

1.2. Чинники виникнення та історичні етапи розвитку теорії модернізації

У західній політичній науці теорія модернізації виникла на тлі університетської науки США одразу після Другої світової війни. Основні ідеї політичної модернізації, що виникла як альтернатива комуністичному напрямку розвитку суспільства, були сформульовані такими науковцями, як С.Гантінгтон, Д.Ептер та ін.

Нові стимули для свого розвитку теорія модернізації отримала в 1950-1960-х рр. у зв'язку зі звільненням цілої низки держав "третього світу" від колоніального панування і виниклими перед ними труднощами подальшого розвитку.

Сучасний етап дослідження цієї теми характеризується помітним поживаленням обговорення проблеми політичної модернізації у зв'язку з її проведенням у країнах колишнього СРСР, Східної Європи, Китаю.

У сучасній літературі відзначаються такі чинники, що сприяли виникненню цієї теорії. По-перше, це *соціополітичний* чинник, пов'язаний з необхідністю вивчення "третього світу", представленого країнами колишніх колоній і напівколоній світу, маловідомого Заходу і маловивченого соціальними науками того часу, за винятком етнографів. Відомі американські сходознавці та політичні діячі відзначали важливість дослідження політичних і соціальних процесів, що йдуть у країнах Азії. Так, Е.Рейшауер прямо писав про згубне для США незнання народів Азії, їх способу життя і, що важливіше, образу мислення.

По-друге, це *інформаційно-політичний* чинник, що включає не тільки збирання інформації про країни третього світу, але і вироблення практичних рекомендацій для відповідних відомств США і їх союзників.

По-третє, це *ідеологічний* чинник, тобто створення теорії модернізації як альтернативи соціалізму. Дещо пізніше видатний американський суспільствознавець і політичний діяч С.Гантінгтон скаже, що США зацікавлені у стабільнішому світі в політичному сенсі, але не менш залежному від них в економічному плані.

Четвертий чинник Б.Старостін відзначає як *теоретичний*, який полягав у тому, щоб виробити для західної суспільної науки оптимістичну парадигму історичного розвитку, відмінну від тієї, що була популярна між двома світовими війнами - від концепції кризи і "занепаду" західного світу, представлених іменами Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі, Пітирима Сорокіна, Карла Ясперса та ін. Усі ці концепції були далекі від оптимістичного погляду на історичний процес і заперечували прогрес як такий. Необхідна була альтернатива, яка могла б подолати соціальний песимізм, дати оптимістичне бачення майбутнього не тільки в суто прагматичному, а і в загальнотеоретичному плані.

З моменту появи по нинішній час теорія модернізації еволюціонувала і пройшла низку етапів. Період популярності цієї теорії в її класичному, первинному вигляді припадає на 1950-ті і середину 1960-х рр. у зв'язку з роботами М.Леві, Е.Хагена, Т.Парсонса, Ш.Ейзенштадта, Д.Ептера й ін. Основоположними категоріями в теоріях модернізації стали поняття "традиція" ("традиційне суспільство") і "сучасність" ("сучасне суспільство"). Сутність цієї теорії на початкових етапах її формування зводилася до трактування цих категорій як абсолютних протилежностей. Модернізацію представляли як процес витіснення традиції сучасністю, або висхідного розвитку від традиційного суспільства до сучасного.

У первинних теоріях модернізації процес переходу від традиційного суспільства до сучасного характеризувався як:

- *революційний*, тобто вважалося, що перехід від традиції до сучасності вимагає корінних, радикальних змін у моделях соціального життя;

- *складний*, тобто включає зміни в усіх без винятку сферах людської думки і поведінки;

- *системний*, тобто зміни в одній сфері обов'язково викликають зміни і в решті сфер;

- *глобальний*, тобто, зародившись в Європі XV-XVI ст., з часом охопив всі країни світу;

- *тривалий*, тобто має протяжність у часі, причому темпи цього процесу прискорюються;
- *такий, що породжує зближення суспільних систем*, - оскільки сучасні суспільства, на відміну від різнотипних традиційних, мають цілу низку однотипних характеристик, остільки і просування традиційних суспільств до сучасності супроводжуватиметься нівеляцією їх культурних систем;
- *необоротний*, - вважалося, що напрям змін для всіх типів суспільств буде одним і тим самим;
- *прогресивний*, тобто сприяє поліпшенню матеріального та культурного добробуту людини.

О.Осипова відзначає, що на перших етапах формування теорії модернізації наукові погляди на традицію, по суті, мало відрізнялися від тлумачення традиції ученими XIX ст. Традиція, за рідкісним винятком, трактувалася як гальмо в історії, як виключно консервативна сила, яка протистоїть нововведенням і яку, отже, необхідно подолати і зламати з тим, щоб забезпечити умови для впровадження всього нового.

Розглянемо генезис теорії модернізації, протягом якої було запропоновано безліч різних концепцій модернізації, що акцентують ті або інші проблеми політичного розвитку і що ґрунтуються на певних парадигмальних теоретичних установках.

Отже, дослідники виділяють кілька етапів еволюції теорії модернізації.

Перший етап відносять до кінця 1950-1960-х рр.

Б.Капустін у роботі "Кінець транзитології?" указує, що теорія модернізації в цей період забезпечувала західним метрополіям зручне або навіть підбадьорююче сприйняття світу перед розвалом колоніальних імперій і того, що представлялося неухильно зростаючою радянською могутністю. Головними змістовними компонентами цієї теорії (групи теорій) були:

- ідея розвитку (developmentalism), згідно з якою економічне зростання і супутня йому "функціональна диференціація" суспільства принесуть із собою блага сучасного світу, включаючи демократію і раціональну культуру;

- жорстка ув'язка "змінних", що представляють ключові характеристики сучасності і водночас критерії, за якими можна заміряти ступінь наближеності до неї того або іншого суспільства (ур-

банізація, індустріалізація, цілераціональна адміністрація, поширення ЗМІ і масової освіти тощо);

- лінійно-еволюціоністське бачення історії як руху у напрямі універсального "плато" сучасного суспільства (телеологізм);

- безкомпромісна опозиція "традиції" і "сучасності", що співвідносяться за принципом взамовитіснення (дихотомізм);

- ототожнення "рушіїв" модернізації з інститутами (особливо з державою), а не соціально-політичними силами (можливий виняток - "еліти", але він лише підтверджує загальне правило: "еліти" важливі постільки, поскільки вони персоніфікують державу або впливають на неї);

- приниження значення нормативних характеристик сучасності (таких як етична раціональність або свобода) при акцентуванні її інституційних системних рис.

У 1950-60-х рр. теорія модернізації була переважно універсалістською. Розвиток усіх країн і народів розглядався як універсальне явище, що відбувається в одному напрямі, має одні і ті самі стадії й закономірності. Наявність національних особливостей визнавалася другорядною. Модернізація бачилася як процес розвитку в напрямі від традиційного суспільства до сучасного. Більшість авторів виходили з ідеї технологічного детермінізму, вважаючи, що в основі суспільного розвитку лежить прогрес в економіці і технології, який має привести до підвищення життєвого рівня, вирішення соціальних проблем шляхом розвитку потенціалу раціонального індустріального суспільства (Р.Арон, Д.Белл та ін.). Науково-технічний прогрес згідно з цим уявленням формував сучасне суспільство, замінюючи традиційні цінності і суспільні структури сучасними, раціональними цінностями і структурами.

Еталоном розвиненої "сучасної" країни виступали США, за якими слідували європейські держави і суспільства. Відсталі країни також мали можливість досягти рівня передових держав, а шляхи і способи рішення цього завдання і покликана була дати теорія модернізації.

Модернізація припускала демократизацію країн, що розвивалися, за західними зразками (освіта або посилення національних держав, створення представницьких органів влади, розділення властей, уведення інституту виборів), зміну системи цінностей (розвиток індивідуальних цінностей) і способів легітимації влади (традиційні способи мають витіснитися сучасними).

Серед сприятливих чинників цього процесу в країнах, що розвиваються, називався успішний соціально-економічний розвиток, активна співпраця з розвиненими державами Західної Європи і США. Серед несприятливих наголошувалися збереження елементів традиційного суспільства, небажання правлячих еліт поступитися своїми інтересами заради оновлення країни, неписьменність, відсутність раціональної свідомості у більшості населення, існування традиційних соціальних прошарків і традиційного сектору виробництва.

Наприкінці 1950-х, а особливо, починаючи з середини 1960-х рр., почала наростати критика ранніх теорій модернізації, яка поступово підірвала більшість положень, що висувалися ними. Головним фокусом цієї критики стала нездатність пояснити різноманітність перехідних суспільств, властивою їм внутрішньою динамікою, а також можливості самостійного розвитку сучасних диференційованих політичних і економічних комплексів. Також критика ранніх підходів до модернізації була спрямована проти дихотомії традиції - сучасність, зокрема на виявлення неісторичності та західноцентричності цієї моделі.

Критика початкових варіантів теорії модернізації виходила з того, що концепції модернізації виправдовували колонізацію і західну експансію, спрощували картину розвитку, не зважали на специфіку незахідних суспільств, особливості культури, не пояснювали причини невдач упровадження нових відносин і інститутів. Згідно з теорією відсталості модернізація за західними зразками веде до консервації відсталості, залежності, порушення економічної структури, руйнування екологічного середовища, соціальних конфліктів.

У першій половині 1960-х рр. було опубліковано низку соціологічних і політологічних досліджень, присвячених різним аспектам модернізації в країнах Сходу. Серед цих праць слід відзначити дослідження К.Гірца, М.Зінгера, М.Леві, Д.Ептера та ін. Особливу увагу привернули до себе питання про шляхи модернізації Японії, де модернізація була здійснена в рамках національної традиції, поставивши тим самим під сумнів основні положення початкових теорій модернізації. Ця обставина давала можливість говорити про те, що модернізація традиційного суспільства може протікати в рамках національної традиції і не повинна з неминучістю і в усіх випадках супроводжуватися її радикальною ломкою, як це раніше стверджувалося.

Увагу науковців привернуло питання про те, що ж саме в конкретній традиції перешкоджає, а що сприяє процесу модернізації. Важливим міркуванням, що істотно збагатило наукові уявлення того періоду, стала теза про системну життєздатність так званих перехідних систем. Традиція під натиском сил сучасності не здавала своїх позицій, як того чекали, вона виявила значні адаптивні здібності, породжуючи специфічно національні форми модернізації. Підтвердженням цієї думки послужили роботи Ф.Рігса, М.Зінгера, Д.Левіна, К.Гірца, що показали, яким чином традиційні інститути і соціальні групи, реорганізуючись, ефективно пристосовуються до умов, що змінюються.

На другому етапі розвитку теорії модернізації (кінець 1960-1970-ті рр.) уважніше стали аналізуватися чинники політичного, соціального і економічного розвитку, чинник політичної культури. Модернізаційна теорія піддалася значній критиці з боку теорій відсталості (залежності, залежного розвитку), світосистемного аналізу І.Валлерстайна, неомарксизму.

У деяких роботах намітився відхід від західноцентризму. Увага зосередилася на проблемі стабільності політичного розвитку як передумови соціально-економічного прогресу. Виник погляд на модернізацію не як на спонтанний процес, що саморозвивається, а як на процес, ініціаторами і провідниками якого виступають політичні еліти, які ініціюють та проводять відповідну політику модернізації. Однозначне зіставлення сучасності і традиційності в суспільному розвитку було поставлене під сумнів. Висловлювалася теза, згідно з якою модернізація припускає не викорінювання традиційності, а розвиток з використанням традиції, що й визначає характер модернізаційного процесу та може виступати його стабілізуючим чинником.

Теорія політичної культури поставила процеси демократизації в пряму залежність від рівня політичної культури суспільства. Її автори сформулювали поняття "громадянської культури", найбільш сприятливої для встановлення і функціонування демократичних інститутів. Ця культура характеризується високим ступенем довіри громадян до влади та взаємної довіри громадян, їх схильністю до компромісів та терпимості стосовно людей з іншими інтересами й політичними поглядами.

Згодом Г.О'Доннелл (у роботі "Делегативна демократія"), В.Меркель та А.Круасан (у роботі "Формальні та неформальні інсти-

тути в дефектних демократіях") своїми дослідженнями трансформаційних процесів у країнах Латинської Америки та Центральної і Східної Європи підтвердили, що в державах, де домінуючими є інші (відмінні від громадянської) типи політичної культури, процеси демократизації тягнуться дуже довго й призводять до появи "неповноцінних" (або, як їх назвали В.Меркель та А.Круасан - "дефектних") демократій, які інституційно відповідають усім демократичним вимогам, але сутність державно-владних відносин усе ще залишається значною мірою авторитарною, що спотворює демократію у цих країнах.

У 1960-70-х рр. продовжується критика ідеї модернізації як емпіричної точки зору, оскільки багато її тверджень суперечили очевидним історичним фактам, так і в теоретичному плані. Наголошувалося, що спроби модернізувати суспільство найчастіше не призводять до обіцяних результатів. Масштаби злиденності у відсталіх країнах збільшилися, разом з тим спостерігалися й інші численні побічні ефекти. Знищення традиційних інститутів і життєвих устроїв нерідко спричиняло соціальну дезорганізацію, хаос і аномію, зростання девіантної поведінки і злочинності. Критики вказували на помилковість прямого зіставлення традиції і сучасності та наводили приклади переваг у деяких сферах, оскільки не тільки сучасні суспільства включають багато традиційних елементів, а й традиційні суспільства, у свою чергу, нерідко мають такі риси, які зазвичай вважаються сучасними.

Крім того, на думку таких дослідників, як С.Гантінгтон і С.Бауман, модернізація здатна підсилювати традицію. А на думку Дж.Гасфілда, традиційні символи і форми лідерства можуть виявитися життєво важливою частиною ціннісної системи, на якій ґрунтується модернізація. Опоненти теорії модернізації відзначали і велику роль зовнішнього, глобального контексту, і внутрішніх причин. Було поставлено під сумнів і сувору послідовність стадій модернізації: "Ті, що прийшли пізніше, можуть швидко модернізуватися завдяки революційним засобам, а також досвіду і технологіям, які вони запозичують у своїх попередників. Таким чином, весь процес може бути скорочений. Припущення про строгу послідовність фаз (попередній стан, початкова фаза, перехід до зрілості і ін.), які повинні пройти всі суспільства, схоже, є помилковим" (С.Гантінгтон, Д.Белл).

На третьому етапі (1980-ті рр.) намітилися тенденції конвергенції шкіл модернізації, залежності і світосистемного аналізу. Важливість технологічного прогресу, впровадження західних інститутів і норм не заперечувалася, але наголошувалася вторинність цих чинників, їх залежність від пануючих в тому або іншому суспільстві соціальних відносин і соціокультурних цінностей.

У другій половині 1980-х рр. виникає концепція "модернізації в обхід модерніті" - концепція політичного розвитку, заснованого на збереженні соціокультурних традицій без нав'язування чужих (західних) зразків (А.Абдель-Мальок, А. Туреній, С.Гантінгтон, Ш.Ейзенштадт). Універсальність суспільного і політичного розвитку не заперечується, проте принцип універсалізму поєднується з партикуляризмом, їх органічний синтез розглядається як чинник оптимізації модернізації. Модернізація все більш розглядається як процес, що саморозвивається, залежний не тільки від діяльності політичних еліт, а і від поведінки пересічних членів суспільства і впливу об'єктивних обставин. З'являються терміни "контрмодернізація" і "анти-модернізація", що позначають, - відповідно - альтернативний варіант модернізації за незахідним зразком (сталінська модернізація, китайська модернізація) і протидія модернізації.

Таким чином, у другій половині 1980-х рр. остаточно складається концепція "модернізації в обхід модерніті", - модернізація при збереженні національної культури без жорсткого нав'язування суспільству західних цінностей. Як відзначав А. Турен, реальний хід модернізації останнім часом спростував ліберально-раціоналістичний універсалізм, який вважав, що модернізація просувається самим Розумом, наукою, технологією, шляхом розвитку системи освіти. Але на зміну приходять не партикуляризм - "віра в особливий шлях" для кожної країни, а синтез універсалізму і партикуляризму. Пошуки такого синтезу стають головною проблемою стратегії розвитку багатьох країн, оскільки порушення рівноваги між сучасністю і традиційністю веде до невдачі перетворень і гострих соціальних конфліктів. На думку А.Турена, доля світу залежить від того, чи буде наведений міст між Розумом і культурами, сучасністю і національно-культурною ідентичністю народів, між розвитком як універсальною метою і культурою як ціннісним вибором, економічним розвитком і соціальними перетвореннями.

Через такі погляди теорія модернізації з 1980-х рр. відроджується знову. Інтерес до неї посилюється з розпадом комуністич-

ного блоку і переходом низки країн на капіталістичний шлях розвитку. У відповідь на заклик відродити дослідження модернізації були висунуті теорії *неомодернізації*, *постмодернізації*, *екологічної модернізації*. Як зазначив П.Штомпка, теорія модернізації, що реанімується і переглядається, врахувала досвід посткомуністичного світу і дійсно видозмінила, пом'якшила свої ключові поняття.

З погляду неомодернізації модернізація розглядається як історично обмежений процес, що узаконює інститути і цінності сучасності: демократію, ринок, освіту, розумне адміністрування, самодисципліну, трудову етику тощо.

Р.Інглегарт, відзначаючи як ключові аспекти модернізації індустріалізацію, урбанізацію, зростання професійної спеціалізації і підвищення рівнів формальної освіти в будь-якому суспільстві, вважає, що в останні десятиліття зрілі індустріальні суспільства вийшли у своєму розвитку на поворотну точку і почали рухатися в новому напрямі, який можна назвати "постмодернізацією".

Згідно з його думкою, постмодернізація змінює характер базових норм політичного, трудового, релігійного, сімейного, статевого життя. "І проте цей термін має важливе значення, - пише він, - оскільки в ньому закладений певний концептуальний сенс, згідно з яким процес, що називається модернізацією, вже не є найостаннішою подією в сучасній історії людства і соціальні перетворення розвиваються сьогодні абсолютно в іншому напрямі". На думку науковців, постмодернізація передбачає відмову від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади і науковий раціоналізм, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до гуманнішого суспільства, де самостійності, різноманіттю і самовираженню особи надається великий простір.

1.3. Класифікація типів модернізації

На даний час існує кілька визнаних концептуальних підходів до розуміння сутності модернізаційних процесів. У першому підході, який обґрунтували Г.Алмонд, Дж.Пауелл, Д.Аптер та ін., акцент робиться на розвитку внутрішньої диференціації та автономізації структур соціуму, появи в ній автономних структур. У другому концептуальному підході, розробленому С.Гантінгтоном, С.Ейзенштадтом, виділяється створення нових інституційних механізмів

застосування та узгодження інтересів. У третьому підході модернізація розуміється як економіко-технологічна трансформація через індустріалізацію (У.Ростоу). У четвертому підході акцентується на підвищенні мобільності індивідів, формуванні нового типу заповзятливості особистості як наслідку нових форм комунікації, підвищення середнього рівня грамотності населення тощо (Д.Лернер, А.Інкелес, Д.Сміт та ін.).

Достатньо широкого визнання набув напрям у дослідженні етапів модернізації, згідно з яким модернізація поділяється на *органічну, неорганічну і часткову*.

- "органічна" модернізація характерна для таких країн, як Великобританія, США, Канада та деякі європейські країни (модернізаційне ядро). Первинна модернізація відповідає епосі першої промислової революції, і спочатку охопила духовно-ідеологічну сферу Європи (Відродження, Реформація, Освіта), коли були зруйновані традиційні спадкові привілеї і проголошені рівні громадянські права, потім трансформації піддалася економіка на підставі нових цінностей. Це стало передумовою для формування громадянського суспільства, що, у свою чергу, привело до зміни політичної системи. Так відбулося закріплення представництва реальних соціальних інтересів. У названих країнах модернізація здійснювалася переважно еволюційним шляхом на основі власних культурних традицій і зразків;

- "неорганічна", "відображена", "модернізація навздогінна" (Росія, Бразилія, Туреччина), основним чинником якої виступають соціокультурні контакти країн, що "відстали" у своєму розвитку від модернізаційного ядра, а основним механізмом є імітаційні процеси. "Вторинна", "наздоганяюча" модернізація припускає, що одні елементи суспільства "втекли" вперед, більш-менш відповідають розвитку в "передових" країнах, а інші - ще не "визріли", відстають у своєму розвитку або зовсім відсутні.

У рамках "класичного" модернізаційного ядра розвиток також відбувається з використанням імітаційних механізмів, а в країнах "наздоганяючої модернізації" імітація може не відігравати головну роль у політичному розвитку. Розвиток суспільства за вторинної модернізації нагадує циклічний процес, коли чергуються еволюційні і революційні зміни. Проблемою такого розвитку є адаптація соціального середовища до різких струсів, звідси успіх модернізації залежить від адекватної реакції політичних і соціальних інститутів суспільства, державно-правової та політичної систем,

практики співпраці політичних лідерів з бізнесом, засобів масової інформації, злагоди в суспільстві тощо.

Часткова модернізація характеризується конфліктністю, протистоянням інновацій і традицій. Окремі традиційні інститути зовсім не є неминучою перешкодою модернізації, навпаки, вони можуть сприяти успішному політичному розвитку. Проте вторгнення готових зразків інститутів і практики модернізованого світу в соціально-культурний контекст суспільства, ще не готового до цієї форми модернізації, може призвести до конфліктних ситуацій і навіть паралічу модернізації.

М.Ільїн виділяє такі типи модернізації:

- ендогенна, здійснювана на власній основі (Європа, США);
- ендогенно-екзогенна, здійснювана на власній основі і на основі запозичень (Туреччина, Греція);
- екзогенна модернізація (імітаційні та симулятивні варіанти перетворень), що здійснюється на основі запозичень за відсутності власних підстав.

Порівняно з країнами першого типу в суспільствах "наздоганяючої" модернізації (або ендогенно-екзогенної і екзогенної модернізації) політичний чинник відіграє істотнішу роль. Тут не склалися достатні передумови для спонтанної трансформації традиційних економічних, соціальних, соціокультурних і політичних структур, держава вимушена в деяких випадках виступати як організатор процесу трансформації, з чим часто пов'язують і встановлення авторитарного режиму в цих країнах.

Зрілість, а можливо, і завершення модерну пов'язані з органічним поєднанням в одній політї ароморфних (що припускають ускладнення, розвиток) характеристик культур, цивілізацій і націй... Самі по собі прошарки неінтегровані, наявні далеко не скрізь, та й розвинені вкрай нерівномірно.

Нижній пласт, свого роду основу, утворює геополітична підстилка: просторово організовані якості середовища, які можуть бути використані людьми; другий пласт складають культури. Третій пласт є власне цивілізаційним. Четвертий утворюють нації - квазі-закриті територіальні системи, що забезпечують інтеграцію культурної субстанції і цивілізаційної структури в стійкі цілісні утворення, двоєдінства націй-держав і громадянських суспільств.

Дослідники вирізняють кілька моделей політичної трансформації, що беруть свій початок від теорії модернізації. Категорія модернізації як

процесу набуття рис відповідності сучасності в політичній, економічній, соціальній тощо сфері передбачає, за П.Штомпкою, перебудову державного управління та суспільних відносин на принципах індивідуалізму, диференціації, раціональності, економізму та експансії (здатності нових відносин поширюватися на інші країни світової системи).

Ставлячи за мету системні перетворення в економічній сфері, автори підвалин теорії модернізації (А.Хіршман, О.Гершенкрон, У.Ростоу) розглядали демократизацію як щось вторинне, похідне від змін в економічних і соціальних структурах.

Однією з найвідоміших теорій модернізації є динамічна модель Д.Ростоу (вперше представлена в роботі "Переходи до демократії. Спроба динамічної моделі"). На відміну від попередніх теорій, які, на думку Д.Ростоу, дають функціональне пояснення демократизації, ця теорія намагається врахувати історичну "генетичну" спадщину країни, що починає демократичні перетворення. Згідно з динамічною моделлю, необхідною передумовою незворотності демократичного транзиту є досягнення національної єдності. Наступною фазою є довготривала політична боротьба, в процесі якої народжується та загартовується нова еліта, з'являються інститути громадянського суспільства, наростає участь громадян у політичних процесах - відбувається прищеплення суспільству громадянської політичної культури. Ця боротьба між новим і старим проходить досить жорстко і саме тому необхідна національна єдність. Адже в іншому випадку, попереджає Д.Ростоу, наростатиме поляризація суспільства, яка призведе до дезінтеграції та розколу за регіональною, етнічною або якою-небудь іншою ознакою. Третя фаза є фазою прийняття рішень, насамперед щодо інституціоналізації базових демократичних процедур. Нарешті, остання, четверта фаза - звикання до демократії - це час навчання для громадян і політичних еліт, освоєння техніки демократії і придбання необхідних для її функціонування навичок, внаслідок чого демократія починає працювати як відносно відлагоджений і цілісний механізм.

Теорія хвиль демократизації, розроблена американським політологом С.Гантінгтоном у роботі "Третя хвиля демократії", наголошує, що демократизація є міжнародним процесом і здійснюється хвилями, захоплюючи відразу кілька країн, що відчувають взаємний позитивний і негативний вплив. Успішність внутрішньої демократизації залежить від того, наскільки сприятлива дія зовнішнього чинника.

С.Гантінгтон стверджує, що в ХХ ст. таких хвиль було три: пік першої з них прийшовся на завершальний етап Першої світової війни, який супроводжувався революціями, піднесенням національних рухів, колапсом чотирьох (Австро-Угорська, Німецька, Оттоманська і Російська) великих імперій, виникненням нових держав. Спад намітився у 1930-ті рр. і знаменувався, зокрема, встановленням авторитарних і фашистських режимів (Німеччина, Італія, СРСР). Як свідчать історичні дані, у 1922 р. у світі налічувалося 32 демократичні країни, але через двадцять років їх залишилося тільки 12.

Друга "хвиля демократизації" досягає свого піку після Другої світової війни, у 50-ті рр., але до початку 1970-х кількість демократичних і демократично орієнтованих держав знову зменшується. Починаючи з 1974 р. (дещо умовна межа - падіння салазарівської диктатури в Португалії) в рамках третьої хвилі більшість держав світу поступово переходять від авторитарного до демократичного правління (на 1997 р. - 117 країн).

Успішність внутрішньої демократизації, на думку С.Гантінгтона, залежить від того, наскільки сприятлива дія зовнішнього чинника. Внутрішня демократизація може призвести до таких наслідків:

- зависання країни між авторитаризмом і демократією, не даючи можливості зробити певний вибір на користь якого-небудь з режимів;
- нових спроб демократизуватися;
- переривання демократичних процесів;
- прямого переходу від стабільного авторитаризму до стабільної демократії;
- затвердження демократії в результаті деколонізації й успішного запозичення досвіду демократичного правління від країн-метрополій.

Ця теорія базується на таких основних передумовах.

1. Перехід до демократії в різних країнах трактується як глобальний процес. Між різними перехідними процесами і формами демократизації можна відзначити щось загальне і розглядати їх як окремі випадки світового політичного руху. На форму, інтенсивність, характер перехідних демократичних процесів впливають не тільки національні, історичні, економічні, соціальні і культурні умови, але і чинник міжнародний. Глобалізація процесу демократизації виражається також у тому, що жодна країна (навіть якщо в ній і продовжує зберігатися інший тип політичного режиму, ніж демократичний) не може не випробовувати впливу загального демократичного руху. Третя хвиля демократизації захоплює і сферу міжнародних відносин, наповнюючи їх демократичним змістом.

2. Концепція демократизації розглядає демократію як самоцінність, не пов'язуючи її встановлення з прагматичними, інструментальними цілями. Хоча на практиці на демократичні інститути часто покладають вирішення економічних і соціальних завдань, проте простежується явна тенденція розглядати демократію не просто як переважнішу в даних умовах форму політичного устрою, а як потребу саму по собі. Прослідковується відносна стійкість демократичних орієнтацій навіть в умовах економічної кризи.

3. Висувається ідея плюральності можливих форм демократичного порядку. Виникає подвійне завдання, з одного боку, захист і оновлення європейського лібералізму, з другого боку - формування толерантності до інших форм демократичного устрою.

4. Демократизацією в кінці XX ст. не закінчується процес змін у світі, не завершується історія демократії. Передбачається синусоїдальний характер демократичного процесу, можливість реверсивного руху (частина країн може відкотитися назад) і можливість "четвертої хвилі" в XXI ст. Зростає інтерес до прогнозу розвитку нових форм демократії.

5. Установкою дослідників третьої хвилі демократизації є оптимізм, переконання в непереборній, зрештою, силі національних рухів до демократії в різних країнах. У зв'язку з цим обґрунтовується ідея про демократичну природу людини.

Слід відзначити, що С.Гантінгтон і його послідовники пов'язували модернізованість політичних інститутів не з рівнем їх демократизації, а з їх міцністю і організованістю, що гарантують пристосування до постійно змінюваних соціальних цілей, за які борються широкі маси населення, що включаються в політичне життя. На їхню думку, головним джерелом модернізації є конфлікт між соціальною мобілізацією, *включеністю населення в політичне життя і інституціоналізацією, наявністю певних механізмів і структур для артикуляції і агрегації їх інтересів.*

Вони дійшли висновку, що відсутня пряма залежність між соціально-економічними й політичними змінами. Через це зміна і навіть руйнування традиційних інститутів у процесі модернізації здебільшого не веде до створення сучасної політичної системи, а навпаки - політичні відносини в цілому дестабілізуються, все більше розпалюються соціальні й національні конфлікти, посилюється тенденція до створення авторитарних режимів.

Причина цього явища в тому, що надто високі темпи (в історичному плані) політичної модернізації і, відповідно, темпи політичної організації й інституціоналізації спричиняють не політичний розвиток, а політичну деградацію. Активне залучення мас до політики випереджає розвиток політичних інститутів суспільства, які могли б забезпечити баланс інтересів різних соціально-політичних груп і спрямувати енергію радикального перетворення суспільств у прийнятні форми.

У результаті виникає хаос і нестабільність, які не тільки не сприяють процесові модернізації, а й загрожують самим основам суспільства. Тому головним завданням стає не процес модернізації, а стабілізація розвитку, для чого потрібен прискорений розвиток політичних інститутів і сильна авторитарна влада.

С.Гантінгтон розробив цілу низку засад здійснення політичної модернізації в умовах авторитарного підтримання політичної стабільності: поетапна структуризація системи реформ, концентрація реальної влади в руках уряду й компетентність політичного керівництва, послідовність і поступовість у проведенні реформ, створення надійної коаліції реформаторських сил як політичного, так і соціального характеру, врахування часового фактора. Ця концепція стала основою численних авторитарно-елітарних теорій модернізації, що отримали поширення в різних країнах світу.

Тестові запитання до розділу 1

1. Що означає "модернізація"? Які існують інтерпретації поняття модернізації?
2. Поясніть співвідношення понять "інновація" та "модернізація".
3. Коли було сформульовано теорію модернізації? Які чинники сприяли її виникненню?
4. Якими були етапи розвитку теорії модернізації? Охарактеризуйте їх.
5. Які типи модернізації Ви можете назвати?
6. Охарактеризуйте поняття "неомодернізація" та "постмодернізація".
7. Назвіть відмінності органічної та неорганічної модернізації.
8. Чим відрізняється ендогенна і екзогенна модернізація?
9. У чому особливості теорії модернізації Д.Растоу?
10. У чому полягають особливості теорії хвиль демократизації С.Гантінгтона?

РОЗДІЛ 2. Політична модернізація і процеси демократизації

2.1. Наукові підходи щодо визначення політичної модернізації

Термін "політична модернізація" дає змогу підкреслити безліч варіантів демократичного устрою. На думку Е.Мелешкіної, політичну модернізацію можна визначити як *формування, розвиток і поширення сучасних політичних інститутів, практик, а також сучасної політичної структури*. "При цьому, - зазначає дослідниця, - під сучасними політичними інститутами і практиками слід розуміти не зліпок з політичних інститутів країн розвинутої демократії, а ті політичні інститути і практики, які найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов, що змінюються, до викликів сучасності. Ці інститути і практики можуть як відповідати моделям сучасних демократичних інститутів, так і відрізнятися в різному ступені від відкидання "чужих" зразків до ухвалення форми при її наповненні спочатку невластивим їй змістом".

У будь-якому разі слід зазначити, що *центральною проблемою теорії політичної модернізації є аналіз політичних систем перехідного періоду*. Коло проблем, пов'язаних з дослідженням перехідних суспільств за допомогою теорії модернізації, досить широке і різноманітне. До цього кола, зокрема, належать питання, що стосуються джерел, характеру і напрямів політичних змін при переході від традиційного до сучасного суспільства - від технологічного відставання країн, де ігнорування політичних свобод було повсякденною практикою, до ціннісних орієнтацій різних груп населення і індивідів.

Проблеми політичної модернізації розглядали представники кількох наукових шкіл.

Так, у рамках *загальної структурно-функціональної теорії* політичну модернізацію розглядали як взаємодію між процесом диференціації, імперативами рівності та інтеграційною, адаптивною і творчою можливостями політичної системи. Процес диференціації розглядається як панівна тенденція в історичній еволюції сучасного суспільства і пов'язується із зростанням і розподілом

спеціалізації ролей, функцій у політичній системі, ускладненнями їх структури й підвищенням взаємозалежності, підсиленням адаптованості системи до навколишнього (суспільного) середовища.

У структурно-функціональному підході існує кілька напрямів модернізаційних досліджень. Один з них - адміністративний підхід. Прихильники його схильні ототожнювати політичну модернізацію з раціональним стилем управління, функціонуванням західних бюрократій із заміною неформальних, відособлених, функціонально розпорощених форм соціальних і політичних взаємозв'язків і традиційних культурних норм на раціоналізовані форми бюрократичної організації і політичної культури ліберально-демократичного суспільства.

Однак в умовах слабого розвитку демократичних інститутів традиційних суспільств ця тенденція призводить до відчуження функцій управління від суспільства й народу та зосередження влади в руках бюрократії, а також до посилення кастовості, жорсткої ієрархічності, зростання бюрократії та її самостійності, засилля адміністрації. У результаті безконтрольна бюрократія привласнює і державні ресурси, і міжнародну економічну допомогу, що зводить нанівець спроби модернізувати країну в цілому. Без сильної інституційованої влади в політичній системі не можна досягнути розвитку - починається хаос, руйнуються механізми досягнення компромісів і безцільно розпорощуються ресурси.

З огляду на це самостійним напрямом досліджень стала проблема стимулювання розвитку демократичних процесів. Від самого початку у фокусі дослідження опинилась проблема політичної участі. Як зазначав К.Дойч, формування системи політичної участі здійснюється завдяки двом процесам: соціальної й політичної мобілізації та асиміляції. Головна проблема в тому, що ці процеси здійснюються за короткий час і люди мобілізуються до активної політичної участі, тому необхідно поряд з розвитком демократичних інститутів зміцнювати інтегруючі підсистеми суспільства - культуру, освіту, філософію, мистецтво.

Інтерпретація цього підходу в рамках традиційної концепції плюралізму призвела до створення *теорії "субсистемної автономії"*. Політична модернізація, за цією теорією, - це процес, в якому суб'єкт політичного розвитку поступово й успішно досягає політичної автономії. Саме остання є визначальним критерієм результативності процесів масової мобілізації й політичної участі. Поняття автономії означає незалежність різних політичних груп і на-

самперед політичних партій. Найважливішими рисами демократії вважаються багатопартійність, свобода асоціацій, автономія органів місцевого управління від центральної влади.

Логічним завершенням концепції є поширення принципу автономії безпосередньо на особу - основного суб'єкта політики, що супроводжується вимогою спеціалізації вольових функцій особи в політиці, з одного боку, і реалізацією в повному обсязі ліберально-демократичного принципу пріоритету прав особи - з другого. Досить логічно тут обґрунтовується динаміка політичної модернізації: сильна інституційна влада і бюрократія потрібні для трансформації традиційного суспільства. Але для того щоб вони служили суспільству, необхідно встановити демократичний контроль над ними, а це неможливо без розвитку демократичних прав і свобод, формування плюралістичного політичного процесу, тобто всього того, що становить принципову основу ліберально-демократичного суспільства.

Інколи вчені ототожнюють процес модернізації з демократичною модернізацією чи з процесом демократизації політичної системи певного суспільства. Однак подібні твердження заперечує історичний досвід політичного розвитку наприкінці ХХ ст. Рух до сучасного суспільства відбувається в різних країнах у зовсім інших соціокультурних умовах. Тому справедливіша позиція, яка вказує на те, що результатом політичної модернізації можуть бути не тільки демократичні політичні режими, схожі й близькі за своєю структурою до розвинених західних демократій.

Разом з тим слід зазначити, що демократична форма модернізації - найадекватніша форма цього типу історичної еволюції. Демократичні політичні інститути й демократична політична культура - найефективніший спосіб адаптації до соціокультурного контексту сучасного суспільства.

Своєрідною модифікацією традиційних варіантів політичної модернізації ліберально-демократичного типу стала структурно-функціональна "кризова модель" політичного розвитку. Розглядаючи проблему розвитку в рамках традиційних категорій структурної диференціації, імперативу рівності і можливостей політичної системи, автори "кризової моделі" (Л.Біндер, М.Вайнер, Л.Пай, С.Верба) виходять із того, що будь-яка соціальна система має певний стабільний рівень взаємодії цих компонентів.

У процесі політичної модернізації змінюється рівень і характер їхньої взаємодії, що призводить до "криз" решти відповідних їм пара-

метрів політичної системи - національного самовизначення, політичної участі, авторитетності, проникнення і розподілу ресурсів, - детермінованих їх несумісністю на різних етапах політичної модернізації.

У цьому випадку *політичний розвиток означає процес розв'язання політичною системою названих криз і набуття нею через пристосування до наслідків криз нової політичної можливості - успішної інституціоналізації нових зразків інтеграції, політичної участі й розподілу ресурсів, її стабілізації на новому рівні. Одним із способів змістового наповнення структурно-функціональних концепцій стала "особистісна теорія політичної модернізації" (А.Інкелес, Д.Сміт), що розглядає проблему трансформації традиційного суспільства із соціально-психологічного погляду.*

У структурно-функціональних концепціях цей підхід ігнорувався на тій підставі, що індивід у перехідному суспільстві є носієм як традиційних, так і сучасних психологічних установок. Традиція і сучасність на особистісному рівні так переплітаються, що стають абсолютно непридатними як аналітичні категорії в аналізі процесу модернізації. Однак емпіричні дослідження показали, що різні аспекти психології особи в процесі модернізації не змінюються хаотично один щодо одного, а змінюється особа в цілому. Тому ключовим елементом процесу модернізації є створення соціальних передумов для виникнення в людей сучасних психологічних установок і орієнтацій, пов'язаних із такими характерними особистісними рисами, як участь у політичному і громадському житті, поінформованість, усвідомлення своєї громадської ролі. Особливу роль у формуванні сучасного "психологічного комплексу", притаманного людям розвинених постіндустріальних суспільств, відіграють сучасні професії, пов'язані з новими галузями виробництва, що виникають у процесі економічної модернізації. Основна система "цінностей розвитку", яка ґрунтується на установках досягнення успіху й масового споживання, характерних для індустріальних суспільств за умови домінування в мотиваціях людей і повинна привести до успішної модернізації суспільства.

Цікавою видається в цьому контексті характеристика сучасної людини за А.Інкельсом. Ось лише деякі істотні її характеристики: сучасна людина відкрита до нового життєвого досвіду в усіх сферах свого існування, вона внутрішньо відкрита до сприйняття нових ідей, нових способів пізнання й емоційного сприйняття довкілля, а також нових способів дії. У сучасної людини суттєво

змінюється структура думок про суспільство. Це передбачає такі якості індивіда, як *схильність формувати і підтримувати думку з більшості проблем суспільного життя, інформованість про те, що до розгляду будь-якої проблеми можливі різні підходи, позитивна оцінка різноманітності*. Крім того, сучасна людина у своєму сприйнятті суспільно-політичного життя *орієнтована більше на сьогоднішнє і майбутнє, ніж на минуле, вона схильна планувати свою діяльність на тривалий час як у суспільному, так і в особистому плані*. Вона розраховує, що люди і соціальні інститути діють надійно та передбачувано щодо конкретних обставин. Вона цінує і в собі, і в інших професійні навички, керується у своїй поведінці ідеєю особистої гідності всіх людей. На нашу думку, саме така людина стає головним суб'єктом модернізаційних процесів. Виховання і формування людини нового типу - умова успішних політичних змін.

За останню чверть ХХ ст. відбулась зміна головного напрямку розвитку, і це зрушення має настільки чіткий характер, що тепер замість поняття "модернізація" все частіше використовують поняття "постмодернізація". У це поняття вкладають багато різних значень. Особливо наголошують на тому, що саме культура якнайповніше визначає досвід людини, не обмежуючись жодною зовнішньою реальністю. Однак саме в цьому закладено певний концептуальний сенс, за яким процес, який називають модернізацією, вже не є останньою подією в сучасній історії людства, і соціальні перетворення розвиваються сьогодні зовсім в іншому напрямі. Крім того, в літературі з постмодернізації названо низку специфічних ознак цього процесу: *постмодернізація передбачає відмову від акценту на економічній ефективності, бюрократизації структур влади і науковому раціоналізмі, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до гуманнішого суспільства, до самостійності, багатоманітності, а особливо широкий простір передбачено для самовираження особи*⁶.

Отже, можна відзначити, що в широкому сенсі сучасна **концепція політичної модернізації досліджує процес переходу від традиційного до безперервно змінного сучасного суспільства і включає цілий ряд взаємозв'язаних та взаємозалежних аспектів**.

⁶ *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности изменяющегося общества / Р. Инглхарт // Полит. исслед. - 1997. - № 4. - С. 6-32.

Економічна модернізація пов'язана, перш за все, з індустріалізацією і впровадженням передової технології в промислове виробництво та інші галузі господарства, зміцненням і розвитком ринкових відносин. У результаті соціальної модернізації відбуваються істотні зрушення в соціальній структурі і положенні населення, змінюються взаємини між різними класами і групами.

Політична модернізація асоціюється з процесом демократизації, еволюцією режиму, створенням або вдосконаленням інститутів, що забезпечують діалог між державою і громадянським суспільством, який дав би змогу своєчасно і ефективно вирішувати виникаючі соціальні і економічні проблеми. Вона передбачає також зміцнення демократичної правової держави, раціоналізації влади, чіткий розподіл повноважень між її різними гілками, диференціацію нових політичних ролей і функцій та створення спеціальних структур для їх реалізації, активнішу участь у політиці різних соціальних груп, посилення контролю громадянського суспільства над державою.

Політична модернізація може здійснюватися різними способами з використанням різних механізмів, проте виділяються такі її універсальні складові:

- створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією політичних ролей і інститутів;
- створення сучасної держави, що володіє суверенітетом;
- посилення ролі держави; розширення сфери дії і посилення ролі закону, що пов'язує державу і громадян;
- зростання чисельності громадян (осіб з політичними і громадянськими правами), розширення включеності в політичне життя соціальних груп і індивідів;
- виникнення й збільшення раціональної політичної бюрократії; перетворення раціональної деперсоніфікованої бюрократичної організації на домінуючу систему управління і контролю;
- ослаблення традиційних еліт і їх легітимності;
- посилення модернізаторських еліт.

2.2. Політична модернізація та демократизація державної влади у вимірі сучасних наукових теорій

Об'єктивні та суб'єктивні складності українського державотворення посилюються принципово новою геополітичною ситуа-

цією на порозі третього тисячоліття, коли бурхливе розширення міжнародної торгівлі та інвестицій, усвідомлення екологічних проблем планетарного масштабу, дедалі більший вплив недержавних агентів, насамперед багатонаціональних корпорацій та міжнародних політичних і громадських організацій, спричинили системний політичний зсув (за Ф.Фукуямою "Великий злам"), який усе більше впливає на традиційну роль і пріоритети національних держав. У цьому є як загроза, так і шанс для молодих демократій прорватися до лав провідних країн світу.

Демократична модернізація в умовах сучасної глобалізації, що поширюється, полягає у дедалі більшому розриві між уявленням про суверенну державу, яка сама визначає власне майбутнє, та сучасною глобальною економікою і складністю світового суспільства, що зростає у геометричній прогресії, так само збільшуючи свій регулюючий вплив на державні суверенітети. Це пояснюється тим, що:

- по-перше, збільшення могутності фінансових ринків і подальша інтенсифікація торгівлі змушує окремі держави здійснювати макроекономічну політику лише у формах, які мають бути схвалені фінансовими ринками. Таким чином, значно зменшується діапазон варіантів політико-економічного вибору, відкритого для урядів;

- по-друге, матеріальна інфраструктура світової економічної взаємодії, насамперед нові інформаційні технології, системи комунікації та транспорту, сприяють всесвітньому поширенню цінностей, знань та ідей, міждержавній самоорганізації інститутів громадянського суспільства. У сучасному світі будь-яка держава вже неспроможна повністю контролювати потоки інформації на своїй території;

- по-третє, в інституційному плані, щоб не опинитися на узбіччі соціального прогресу, держави вимушені дедалі більшою мірою дотримуватися широкого розмаїття правил, законів і норм, встановлених і закріплених у відповідних документах міжнародною спільнотою, імплементуючи їх у власному політико-правовому полі. Сучасна міжнародна правова система все більше впливає на правові системи окремих держав, сприяє їх нівелюванню (уніфікації).

Ці обставини спричиняють перетворення світового порядку - він будується вже не навколо політико-ідеологічних блоків держав, як це було ще в ХХ ст., а навколо світових цивілізацій (найвідомішими науковими розвідками є "Присмерк Європи" О.Шпенглера, "Осягнення історії" А.Тойнбі та "Зіткнення цивілізацій і перебудово-

ва світового порядку" С.Гантінгтона). Зокрема, С.Гантінгтон доводить, що в сучасному світі головним критерієм розбіжностей між людьми стає їх культурна належність до певної цивілізації, або ідентичність, що складається з лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституційних елементів. Учений також ставить під сумнів поширену думку, що торгівля, інвестиції, комунікації тощо створюють передумови для формування єдиної цивілізації. Навпаки, він стверджує, що чим більше людина пізнає світ, тим більше вона відчуває власну унікальність та намагається її захистити.

Модернізація (як намагання сполучити фундаментальні цінності, досягнення власної культури із західними технологіями і практиками) визнається найбільш успішною стратегією розвитку в ХХІ ст. Запровадження модернізації в Японії, Південній Кореї, Сінгапурі, Малайзії та інших країнах дало змогу не тільки досить швидко скоротити відставання в економічній сфері (а Японії - навіть вийти у світові економічні лідери), а й змістити військово-політичний та демографічний баланс на свою користь.

Демократичний транзит (спосіб трансформації суспільства, що передбачає перехід до демократичного способу державного управління і розбудову нових демократичних інститутів, не виходячи при цьому за рамки правового поля) є принципово новим типом політичної модернізації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки головною метою ставить саме інституційний злам. Зміни, насамперед, стосуються державно-владних відносин, філософії, методології та практики державного управління. Урахування теоретичних і політико-практичних аспектів, чинників та детермінантів демократичних переходів дає змогу синтезувати чотири головних механізми модернізації державно-політичних режимів.

Перший - *легітимаційно-інституційний*, який передбачає еволюційний розвиток демократичної політичної культури суспільства, за настання домінування якої "знизу" відбувається інституціоналізація демократичних інститутів влади як формалізованим (прийняття Конституції США), так і неформальним (неписані правила політичної діяльності у Великій Британії) методом. Це досить тривалий в історичному часі процес, який завжди призводить до формування ліберально-демократичного або соціал-демократичного державно-владного режиму з тяжінням до поліархії, оскільки суспільство не просто "визріває" до демократії, а й приводить до вла-

ди політичні еліти з чіткими демократичними принципами й цінностями. Модернізовані державні інституції в такому разі просто закріплюють фактично наявні демократичні владні відносини в державі та суспільстві.

Другий - *процедурно-інституційний*, який виступає у формі конституційної інженерії, коли рушійною силою державно-владних перетворень є сильна політична воля харизматичного державця та раціонально-логічний стратегічний план інституційної перебудови владних органів за середнього рівня мобілізації населення, але високого рівня мобілізації фінансових, інтелектуальних, організаційно-політичних тощо ресурсів держави. Саме цей механізм було задіяно в першій половині ХХ ст. в Туреччині, де видатний державний діяч Мустафа Кемаль Ататюрк започаткував глибинні реформи демократичної трансформації державно-політичного режиму своєї країни. За цим механізмом почала свій розвиток Індія часів правління Ганді. Цей механізм вимагає певних історичних і політичних передумов: насамперед, наявності на чолі суспільства сильного харизматичного лідера, зайняття його командою всіх керівних постів у державі та великої армії прихильників серед пересічних державних службовців. Історичний досвід свідчить, що, як правило, політичним результатом суспільного розвитку за подібним сценарієм є неконсолідована демократія, що пояснюється певним ціннісним розривом між демократично орієнтованими харизматичним лідером та оточуючою його політичною елітою та народом, менталітеті якого все ще домінують цінності патріархального укладу життя.

Третій - *ціннісно-мобілізуючий*, який виступає у формі національної ідеї, коли рушійною силою демократичного реформування виступає палка віра в кращий державний устрій та бажання докласти зусиль до його наближення за високого рівня мобілізації суспільства. Цей механізм відрізняє від попереднього значно менший проміжок необхідного історичного часу, швидку демократичну консолідацію суспільства, за якою політичні еліти можуть і не встигати (у такому разі ці політичні еліти будуть зміщені народно-демократичною революцією). Саме національна ідея світового домінування в певних галузях та сегментах перебувала у підґрунті еволюційного прориву найдинамічніших країн кінця II - початку III тисячоліття - Кореї та інших "азійських тигрів".

Четвертий - *процедурно-імітаційний*, за якого формально запроваджені цілком демократичні інституції наповнюються невластивими для демократичного суспільства поставленими ментально-владними відносинами за майже повної відстороненості суспільства, мінімальної (нерідко - переважно протестної) політичної участі громадян. Це найпоширеніший механізм трансформації державно-політичних режимів у Південній Америці, Африці, Азії та Східній Європі, оскільки початок демократичних трансформацій не збігається з фазою демократичної консолідації суспільства та розвитком відповідного рівня політичної культури. Тому в результаті застосування цього механізму виникають різного рівня "дефектні" демократії з можливістю повного реваншу авторитаризму й навіть тоталітаризму (як це відбулося в Туркменістані).

Розглянемо більш детально сутність, структуру та характерні особливості двох останніх механізмів, залишивши поза увагою перший та другий з них, оскільки по-перше, зважаючи на нетривалий історичний час демократичного державотворення та ментальну тоталітарну спадщину українського народу, немає підстав сподіватися на швидке еволюційне "дозрівання" українського соціуму до демократії, і по-друге, необхідних передумов для запровадження процедурно-інституційного механізму демократичної модернізації державно-політичного режиму в сучасній Україні немає - ні харизматичного лідера, якому б вірило та за яким би йшло все суспільство, ні відданої команди на всіх щаблях органів державної влади й місцевого самоврядування у нинішніх керманичів нашої держави.

Бажаним і таким, що найбільше відповідає прагненням українського народу, є ціннісно-мобілізуєючий механізм демократичного державотворення. Адже з політичної історії світу відомо, що найпотужнішим механізмом суспільних зрушень, джерелом енергії для суспільно-політичної та економічної діяльності кожного громадянина є національна ідея - стисле гасло як квінтесенція найбільш значимих у суспільстві цінностей. Не випадково однією з найгостріших проблем українського демократичного державотворення є відсутність на схилі другого десятиліття незалежності національної ідеї, яка б зумовила сенс існування Української держави, окреслила ціннісні межі сучасного політичного простору та згуртувала народ на творчу розбудову демократії.

Будь-яка національна ідея виступає певним субстратом, квінтесенцією ціннісної системи суспільства, яка, за Ю.Шайго-

родським, "є найважливішим принципом його існування і, водночас, - основним інструментом суспільних реформувань. Не випадково глобальною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і зорієнтувати на них більшу частину суспільства"⁷.

Саме завдяки національній ідеї рівних можливостей і здатності кожного "зробити себе" піднялись Сполучені Штати Америки, національні ідеї світового лідерства у різних галузях економіки стали підґрунтям "економічного дива" азійських "тигрів" - Японії, Кореї, Тайваню. Навіть порівняно невеличкий Сінгапур досяг значних успіхів у соціально-економічному розвитку насамперед завдяки створенню консолідаційної системи цінностей у вигляді "Білої книги", що стала програмним документом для держави та суспільства. До речі, в етнічних пропорціях Сінгапур схожий з Україною - там проживає 75% корінного населення китайців, 15% малайців та 6% індійців. Попри абсолютне переважання китайців, національна ідея Сінгапуру не базується на національних ознаках, адже спільні цінності суспільства "Біла книга" визначила наступним чином: політична нація є вищою за етнічні групи, а суспільство вищим за індивіда; родина є основою суспільства; гарантування поваги та суспільної підтримки особистості; консенсус замість суперечок; расова та релігійна гармонія.

Поширеними є точки зору, згідно з якими національну ідею називають:

- чітко сформульованим спільним інтересом абсолютної більшості громадян, який об'єднує їх на шляху до спільної мети;
- фундаментальною ідеєю, за допомогою якої досягається єдність дій різних соціальних груп;
- інтегративним чинником суспільного життя країни;
- спільною метою та довгостроковою стратегією розвитку суспільства;
- духовним орієнтиром суспільного життя;
- конкретною прагматичною метою;
- відповіддю - чим нація була, чим вона є та чим вона хоче бути в майбутньому;

⁷ Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності / Ю. Шайгородський // Укр. центр політ. менеджменту. - Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent>

- масово шанованими в суспільстві цінностями та пріоритетами, що є частиною характерних рис, ментальності нації;

- гласним договором між громадянином і державою про взаємні обов'язки та гарантії, принципи особистого та суспільного життя;

- етичною платформою, яка дає змогу людині усвідомлювати себе членом певної нації і відчувати гордість за цю належність, тощо.

Національна ідея структурно має містити триєдиний сенс: осмислення існування країни на цьому етапі; усвідомлення ідеального принципу існування країни; чітке бачення нового, про що повинні думати, осмислювати, говорити народ і держава стосовно розвитку суспільства.

Особливість дослідження ціннісних передумов формування такої національної ідеї для України полягає в тому, що вона має бути одночасно наближеною (адаптованою) до ціннісної системи демократичних країн і до ціннісної самоідентифікації громадян як Заходу, так і Сходу та Півдня нашої країни. Лише такі спільні світоглядно-ідеологічні цінності здатні забезпечити реалізацію євроінтеграційного вектора державотворення в Україні.

Процедурно-імітаційний механізм трансформації державно-політичних режимів реалізується, насамперед, в умовах несформованості демократичної політичної культури суспільства, коли в ціннісній системі більшості людей все ще домінують архаїчні або авторитарні цінності, але вже визріло бажання прискорити побудову демократії. Спроби копіювання та формального запровадження цілком демократичних інституцій в політичну систему такого суспільства неминуче наштовхуються на "фасадний" характер демократичного державотворення, коли вже нові демократичні інституції наповнюються невластивими для них поставоритарними ментально-владними відносинами. Починають виникати гібридні державно-владні режими, насамперед, неопатримоніальні та популістські.

Не випадково певну загрозу успішності демократичного державотворення в посткомуністичній Європі становить глобальний політичний тренд, який починають помічати європейські дослідники політичних та модернізаційних процесів - появу численних популістських рухів радикальних правих націоналістів, що існують у багатьох європейських країнах. Як зазначають європейські політологи, надзвичайне поширення популізму й іллібералізму, що

останнім часом набирають сили в Польщі, Словаччині, Румунії та інших країнах Центральної та Східної Європи, свідчать про те, що ліберальна ера, яка почалася в 1989 р., підійшла до закінчення, й розпочинається нова хвиля відкату демократії. В умовах розбіжності офіційних цінностей та практичних ментально-владних відносин у державному управлінні неминуче виникає ефект "подвійної моралі", що фрагментує та поляризує і без того неоднорідну ціннісну систему суспільства. Політичні еліти раз по раз змінюють одна одну біля керма влади й виявляються нездатними відповідати тим цінностям, що самі ж декларують.

Так виникає реальна загроза не тільки культурного розколу та дестабілізації, а й дезінтеграції суспільства внаслідок часткої зміни привладних політичних еліт - виразників іноді цінностей протилежного характеру, що зумовлює значні коливання державної політики від прискореної модернізації шокowymi методами до майже повної відмови від неї та переходу до антимодернізації. Не випадково А. Кара-Мурза наголошує, що головною аксіологічною сутністю модернізації є "фокус глибинної екзистенціональної проблеми - проблеми "соціальної смерті", - і складається вона не в тому, "яким бути" [суспільству] (традиційним чи сучасним, східним чи західним), а в тому, "бути чи не бути?"⁸. Якщо держава не піклується про інсталяцію в суспільній свідомості нових демократичних цінностей, то з посиленням невідворотних негараздів і складностей модернізаційних процесів реформаторські настрої суспільства можуть досить швидко стати радикальними, масова підтримка реформаторського політичного режиму змінитися на його повне несприйняття.

2.3. Сучасне демократичне державотворення як процес модернізації системи публічної влади

Державне управління - це управління політичною сферою суспільства. Існуюча політична система поряд з політичними партіями та іншими організаціями громадянського суспільства, що беруть участь у політичному житті, включає в себе також систему організації державної влади в суспільстві (територіальну організа-

⁸ Кара-Мурза А. Выступление на "круглом столе" "Российская модернизация: проблемы и перспективы" / А. Кара-Мурза // Вопр. философии. - 1993. - № 7. - С. 5-25.

цію влади в державі). Остання, у свою чергу, включає законодавчу, судову влади, органи місцевого самоврядування та систему державного управління (систему державної виконавчої влади або політичного режиму). Таким чином, **модернізація системи державного управління є окремим напрямом більш широкого процесу політичної модернізації.**

Оскільки ж основний зміст модернізаційних концепцій полягає у перебудові на демократичний лад насамперед системи державної влади (політичного режиму), у контексті подальшого дослідження будемо визначати як тотожні поняття "модернізація системи державного управління" та "політична модернізація", маючи на увазі, що остання розглядається не в повному обсязі, а лише у сфері інституційної інженерії, структурно-функціональної та ціннісно-біхевіористичної діяльності органів державної влади. Таке звуження дасть змогу чіткіше визначити роль і місце органів державної влади в процесах демократичного державотворення.

Конкретні ознаки інституційного становлення сучасної системи державного управління, які сформували базисні засади, що отримали глобальну значущість і стали точками відліку в політичній динаміці, це перш за все:

- ліберально-ринкова організація економіки на противагу регульованій меркантилістській системі;

- політичний устрій у вигляді нації-держави співвітчизників або конституційної республіки співгромадян, а не у формі абсолютистської монархії з властивим для неї розрізненням володарів і підданих;

- захищена законом сфера прав людини - приватних взаємодій, куди допускаються тільки чітко визначені втручання і санкції держави, що передбачаються заздалегідь.

Характер трансформаційних процесів в Україні суттєво відрізняється від інших пострадянських держав, не кажучи вже про країни Східної Європи. Саме тому досліджуючи трансформаційні процеси в Україні британський політолог Тарас Кузьо запропонував модель "почетвірної трансформації", яка передбачає державотворчі трансформації розглядати в комплексному поєднанні чотирьох взаємопов'язаних процесів: демократизації, маркетизації (перехід до ринкової економіки), державно-інституційного та національно-громадянського будівництва. Т.Кузьо переконаний, що модернізація і національне будівництво шляхом консолідації політичної спільноти

(саме політичної, а не етнічної) неминуче супроводжують одне одного. Крім того, суспільна ідентичність політичної нації визначає обсяг, потужність, активність і мобілізаційний потенціал громадянського суспільства.

Відомі транзитологи Хуан Х.Лінц та Альфред Степан виокремили додаткові перешкоди трансформаційним процесам в пострадянських країнах, зокрема й в Україні, які не трапляються в інших державах, що стали на шлях політичної модернізації. Серед таких перешкод основними є:

- обмеженість суверенітету: зовнішній гегемон перешкоджає демократичним перетворенням;

- одночасність і взаємна суперечливість демократизації і маркетизації;

- вплив тоталітарної спадщини;

- громадянське суспільство послаблювалося державою, та/або держава обмежувала громадянське суспільство і втручалася в його справи;

- православ'я не стало рушійною силою в діяльності опозиції через його історичну залежність від держави (на відміну від католицизму і протестантизму);

- негативне ставлення до політичних партій - через це їм важко розробляти і пропагувати альтернативні погляди;

- брак традиції верховенства права і політичної культури;

- відсутність дієздатної держави;

- служіння старої бюрократії новій державі і відсутність зміни еліт;

- відсутність чіткого розмежування між державою і комуністичною партією;

- "інформаторська спадщина", що стала причиною суспільної недовіри і відсутності єдності у суспільстві;

- брак регулятивних структур⁹.

Проте всі ці недоліки можуть бути подолані за наявності політичної волі та рішучості політичних еліт, за умови підвищення прозорості та ефективності державного управління, а також активності громадянського суспільства.

⁹ Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект / Т. Кузьо // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація: пер. з англ. - К. : Видавн. дім "КМ Академія", 2004.- С. 47-48.

Останнім часом в Україні значно активізувалися модернізаційні процеси, що пов'язано в підписанням Указу Президента В.Ф.Януковича "Про оптимізацію системи центральних органів влади" від 9 грудня 2010 р. Указ видано "з метою оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, усунення дублювання їх повноважень, забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату та витрат на його утримання, підвищення ефективності державного управління". Від цього Указу розпочинається новий етап модернізації країни. На черзі за адміністративною реформою реформування системи територіальної організації влади, системи органів місцевого самоврядування тощо. Зазначені кроки дають надію на успішність процесів політичної модернізації в Україні.

Тестові запитання до розділу 2

1. Що є центральною проблемою теорії політичної модернізації?
2. Як інтерпретують політичну модернізацію представники теорії "субсистемної автономії"?
3. Назвіть універсальні складові політичної модернізації.
4. Які соціальні, політичні та економічні наслідки модернізації?
5. Назвіть головні механізми модернізації державно-політичних режимів.
6. Як співвідносяться поняття "модернізація системи державного управління" і "політична модернізація"?
7. Назвіть головні перешкоди політичній модернізації пострадянських країн.

ВИСНОВКИ

1. Політична модернізація, що відбувалася в Україні протягом останніх років, була продиктована спробою наблизитися до сучасних світових стандартів, знайти нові форми цивілізаційного існування в умовах нових світових реалій. Парадигма модернізації України базувалася на кількох постулатах, найважливішими з яких є такі:

а) сучасною чи розвинутою може вважатися країна з високим рівнем індустріалізації та інформатизації, стійким економічним розвитком, високим рівнем та якістю життя населення; розвинутими управлінськими та політичними структурами; диференційованою професійно-галузевою структурою населення, зайнятого переважно в промисловості, науці та сфері обслуговування; великою вагою "середнього" класу в системі соціальної стратифікації;

б) еталонами розвинутості, "модернізованості" є західні країни;

в) процеси модернізації мають глобальний, прогресивний та необоротний характер, оскільки в довготривалій перспективі хворобливі нововведення неминуче приводять до поліпшення як матеріальної, так і соціокультурної сторони людського буття.

Між тим така модель модернізації зазнала невдачі. Виходячи з цього постає необхідність формування нових підходів до модернізації, яка насамперед буде спиратися на внутрішні чинники розвитку та спільні цінності українського суспільства.

2. Виходячи з цього під політичною модернізацією розуміємо процес створення ефективних владних інститутів і механізмів, що передбачають розширення участі мас у політиці, становлення правової держави і громадянського суспільства. При цьому політична модернізація є складовою і невід'ємною частиною загальноного процесу модернізації країни.

Без певних змін у владній і політичній сфері неможливо забезпечити прискорений розвиток економіки, сфери освіти і науки, але, у свою чергу, інтенсивний розвиток нових економічних відносин і громадської культури вимагає зміни політичних інститутів.

Отже, говорити про модернізацію необхідно, ураховуючи як мінімум три взаємопов'язаних аспекти: соціальний, економічний і політичний.

Тобто провести економічну модернізацію не можна, не змінивши принципи управління економікою, не враховуючи соціальні процеси і потреби суспільства. Соціальна модернізація,

структурування та диференціація суспільства, а також відносини в ньому багато в чому залежать від економічного устрою та особливостей політичного режиму.

3. Виходячи з вищезазначеного результати модернізації можна розглядати як мінімум у трьох площинах.

Політичні наслідки модернізації:

- 1) створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією політичних ролей та інститутів;
- 2) плюралістична система організації і функціонування влади;
- 3) розширення сфери дії і посилення ролі закону, що поєднує державу і громадян;
- 4) ослаблення традиційних еліт і їх легітимності; посилення модернізаторських еліт;
- 5) зростання політичних комунікацій, консенсусна технологія вироблення і реалізації управлінських рішень;
- 6) створення саморегулюючих механізмів взаємодії між політичною системою і суспільством, принцип дії яких заснований на системі зворотних зв'язків.

Соціальні наслідки модернізації:

- 1) відсутність соціальних конфліктів між різними групами суспільства;
- 2) усвідомлення громадянами держави своєї належності до одного і того самого суспільства;
- 3) існування в суспільстві внутрішніх процедур і механізмів, регулюючих конфлікти і вирішуючих суспільні проблеми;
- 4) відсутність істотної різниці між містом та селом;
- 5) збільшення швидкості соціальної мобільності людей;
- 6) високий рівень професійної освіти громадян;
- 7) високий рівень розвитку громадянського суспільства;
- 8) високий рівень впливу на соціальні процеси з боку ЗМІ;
- 9) високий рівень політичної демократизації;
- 10) розділення сфер приватного і суспільного життя, витіснення відносин особистої залежності між людьми відносинами їх особистої незалежності, заснованої на еквівалентному обміні певними ресурсами, цінностями та ін.

Економічні наслідки модернізації:

- 1) гарантія свободи підприємництва;
- 2) поява нових передових технологій, досягнення високого рівня професійної спеціалізації менеджерів і рядових працівників;

3) гармонійний розвиток всіх форм власності.

Як видно з наведених характеристик, модернізація припускає зміну всієї структури суспільства, системи соціальних відносин. При цьому модернізація впливає не тільки на поліпшення матеріального рівня життя громадян, а й на зміну їх менталітету, ставлення до країни, до себе та інших. Стосовно конкретної людини модернізація означає володіння сучасними знаннями і вміннями, певним рівнем культури.

4. Дослідження процесу політичного транзиту посткомуністичних суспільств вимагає істотного перегляду методології та концептуальних засад дослідження переходів до демократії. Особливості вихідного пункту посткомуністичної трансформації привертають більшу увагу до ціннісних та соціокультурних чинників політичного розвитку, адже пануюча в суспільстві ціннісна система, інституційована в політичній культурі, багато в чому зумовлює вигоди, характер і особливості конкретного державно-владного режиму. Таким чином, політична культура виступає каталізатором демократичного транзиту, вагомим елементом і функціональним аспектом державно-владного й політичного режимів, знаходить свій вияв в ідеологічній складовій, політичному плюралізмі або монізмі, типі партійної системи, ступені гласності та відкритості в суспільстві.

Необхідною умовою забезпечення незворотності демократичного транзиту в Україні є розробка нової системи цінностей, виховання демократичної політичної культури у громадян, влади, суспільства, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, патріотизму та служіння Україні. Відповідальній політичній еліті, незалежно від того, при владі вона зараз чи в опозиції, слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій, побудованих на "пошуку ворога", й перейти до модернізаційних інтегративних політичних технологій об'єднувального характеру, культивуваці демократизму, патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого розвитку українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / У. Бек. - М. : Прогресс-Традиция, 2000. - 384 с.
2. Войтович Р. Модернізація державного управління в умовах глобалізації (філософсько-методологічний аналіз) / Р. Войтович // Вісник НАДУ. - 2005. - № 1. - С. 131-140.
3. Гараніна Г. Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій / Галина Гараніна // Соціальна психологія. - 2009. - № 1 (33). - С. 54-59.
4. Гидденс Э. Последствия модернити / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. - М. : Academia, 2002. - С. 101-122.
5. Дзюндзюк В. Б. Ефективність діяльності публічних організацій / В. Б. Дзюндзюк ; Українська Академія держ. упр. при Президентіві України ; Харків. регіон. ін-т. - Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ "Magіstr", 2003. - 236 с.
6. Зворыкин Б. Э статистская модель социальной модернизации: влияние политических режимов и современный опыт реализации / Борис Зворыкин // Власть. - 2009. - № 3. - С. 21-24.
7. Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України / Г. Зеленько. - К. : Критика, 2003. - 216 с.
8. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе / под ред. В. Л. Иноземцева. - М. : Academia, 2002. - С. 254-283.
9. Категоренко О. І. До проблем методології аналізу процесів політичної модернізації / О. І. Категоренко // Наукові записки інституту політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України. - 2003. - Вип. № 24. - С. 126-137.
10. Категории политической науки / под ред. А. Ю. Мельвиля. - М. : МГИМО (Университет) ; РОССПЭН, 2002. - 656 с.
11. Кутуєв П. В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад / П. В. Кутуєв // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. - Вип. 7. - С. 68-80.
12. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / П. В. Кутуєв. - К. : Сталь, 2005. - 500 с.
13. Лунсет С. М. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. М. Липсет, С. Кен-Рюн, Д. Торрес // Междунар. журн. социальных наук. - 1993. - № 3. - С. 23-37.
14. Мельвиль А. Демократические транзиты: Теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Мельвиль. - М. : МОНФ, 1999. - 284 с.
15. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефективных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. - 2002. - № 1. - С. 42-54.

16. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы / Н. И. Михальченко. - К. : Ин-т социологии НАНУ, 2001. - 440 с.
17. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : монографія / І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. - Х. : Право, 2008. - 320 с.
18. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский // Теория и практика демократии : избранные тексты ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б.Г. Капустина]. - М. : Ладомир, 2006. - 496 с.
19. *Пшеворський А.* Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / А. Пшеворський // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 605-649.
20. *Радченко О. В.* Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві : монографія / О. В. Радченко. - Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2006. - 244 с.
21. *Растоу Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полит. исслед. - 1996. - № 5. - С. 5-9.
22. *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации посткоммунистических обществ / В. О. Рукавишников // Социс. - 1995. - № 1. - С. 29-41.
23. *Сен-Марк Ф.* Социализация природы / Ф. Сен-Марк. - М. : Прогресс, 1987. - 282 с.
24. *Сухонос В. В.* Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : монографія / В. В. Сухонос. - Суми : ВДТ "Університ. книга", 2003. - 336 с.
25. Теория и практика демократии. Избранные тексты / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. - М. : Ладомир, 2006. - 496 с.
26. *Терборн Г.* Неопределенные идеалы и неясные результаты: демократия, гражданское общество, права человека и социальная справедливость / Г. Терборн // Социологическое обозрение. - Т. 3. - 2003. - № 3. - С. 65-81.
27. *Федотова В. Г.* Типология модернизаций и способов их изучения / В. Г. Федотова // Вопросы философии. - 2000. - № 4. - С. 8-19.
28. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. - М. : ООО Изд-во АСТ, 2003. - 605 с.
29. *Хантингтон С.* Третья волна демократии / С. Хантингтон // Теория и практика демократии : избранные тексты ; пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. - М. : Ладомир, 2006. - С. 79-84.
30. *Хорос В.* Авторитаризм и демократия в третьем мире / В. Хорос, М. Чешков. - М. : МэиМО, 1995. - 352 с.

31. *Чарльз Ф. Эндрейн*. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ф. Эндрейн Чарльз. - М. : Весь мир, 2000. - 185 с.
32. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка. - М. : РАН ИНИОН, 2005. - 248 с.
33. *Almond G. A.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / Almond G. A., Verba S. - Newbury Park, Calif.: Sage Publications (Princeton University Press), 1963 (с 1989). - 379 p.
34. *Brzezinski Zb.* Political Power: USA/USSR / Brzezinski Zb., Huntington P. S. - New York, 1963. - 389 p.
35. *David E. Apter.* The Politics of Modernization / David E. Apter. - Chicago: The University of Chicago press, 1965. - 324 p.
36. *Easton D.* The Analysis of Political Structure / D. Easton. - New York - London, 1990. - 256 p.
37. *Huntington S. P.* The Change to Change: Modernization, Development, and Politics / Huntington S. P. // Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C. Black. - N.Y. : Free Press, 1976. - P. 25-61.
38. *Linz J.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. - Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1996. - 480 p.
39. *Linz Juan J.* Transitions to Democracy / Juan J. Linz // The Washington Quarterly 1990. - Vol. 13. - P. 3.
40. *Mainwaring S.* Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. S. Valenzuela. - Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1992. - 400 p.
41. *Mainwaring S.* Issues in Democratic Consolidation / S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. S. Valenzuela. - Indiana : Notre Dame University Press, 1992. - 343 p.
42. *O'Connell James.* The concept of modernization / O'Connell, James. - London : Makmillan, 2005. - 356 p.
43. *O'Donnell G.* Transition from Authoritarian Rule / G. O'Donnell, P. C. Schmitter // Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. - Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1986. - 96 p.
44. *Rueschemeyer D.* Capitalist Development and Democracy / D. Rueschemeyer, Stephens E. Huber, J. D. Stephens. - Chicago : Chicago University Press, 1992. - 398 p.
45. *Stewart M.* Up the Momentum: Partnership Working / M. Stewart, Snape D. Keeping. - London : Sage, 2005. - 193 p.
46. *Trinyakian E.* Modernization: exhumetur in pace / E. Trinyakian // International Sociology. - 1991. - 764 p.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичний аналіз сутності модернізації	5
1.1. Сутність і зміст наукової категорії "модернізація"	5
1.2. Чинники виникнення та історичні етапи розвитку теорії модернізації	10
1.3. Класифікація типів модернізації	18
<i>Тестові запитання до розділу 1</i>	24
РОЗДІЛ 2. Політична модернізація і процеси демократизації	25
2.1. Наукові підходи щодо визначення політичної модернізації	25
2.2. Політична модернізація та демократизація державної влади у вимірі сучасних наукових теорій	30
2.3. Сучасне демократичне державотворення як процес модернізації системи публічної влади	37
<i>Тестові запитання до розділу 2</i>	40
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

Навчальне видання

**ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ:
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ**

Методичні рекомендації для слухачів усіх форм навчання

Укладачі :

Дзюндзюк Вячеслав Борисович
Котуков Олександр Анатолійович
Радченко Олександр Віталійович
Кузнякова Тетяна Валентинівна
Козенко Роман Володимирович

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*
Редактори-коректори : *С. Г. Крушельницька, О. В. Должикова*
Технічний редактор *Н. Ю. Копайгора*

Підп. до друку 1.11.2011.
Формат 60 x 84/16. Обл.-вид. арк. 2,4. Ум.-друк. арк. 2,7.
Тираж 50 пр.

Видавець і виготівник : Національна академія
державного управління при Президентові України
03057, Київ-57, вул. Ежена Потьє, 20, тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.kiev.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003.